

Δέσποινα Παπαδημητρίου

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΚΡΑΣ ΔΕΞΙΑΣ

Ο ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ οι καταστάσεις γενικευμένης κρίσης επιταχύνουν τις ιστορικές εξελίξεις, δεν αποτελεί ένα ιστορικό παράδοξο. Ανήκει αντίθετα στις νομοτέλειες εκείνες που δημιουργούν την εσφαλμένη εντύπωση της επανάληψης του ιστορικού γίγνεσθαι και του εξοβελισμού του τυχαίου. Ο πόλεμος αποτελεί αναμφισβήτητα έναν τέτοιο επιταχυντή, είτε με τις μορφές που προσέλαβε τον 19ο αιώνα είτε κυρίως ως παγκόσμιο φαινόμενο στον 20ό.

Στην Ελλάδα, η ευρωπαϊκή κρίση του 1914-1918 επιτάχυνε την ωρίμανση των πολιτικο-κοινωνικών και εθνικών αντιθέσεων που προέκυψαν από τη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης και την κρατική συγκρότηση και δημιούργησε τις προϋποθέσεις της διάσπασης του μύθου του εθνικού συμφέροντος, διάσπασης που δρομολόγησε τον Εθνικό Διχασμό ως γεγονός μη αναστρέψιμο¹. Ο Μεγάλος Πόλεμος επιτάχυνε εκτός των άλλων και τη διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της ευρωπαϊκής και της εσωτερικής κρίσης διαμόρφωσαν μια ακροδεξιά ιδεολογία και ένα αντεπαναστατικό κίνημα που στόχευε στην αναστολή της διαδικασίας του δημοκρατικού μετασχηματισμού της ελληνικής πολιτείας και κοινωνίας.

Το ότι οι παραπάνω λέξεις απουσίαζαν από το δημόσιο λόγο της εποχής στην οποία αναφερόμαστε δεν σημαίνει ότι απουσίαζαν ομοίως οι ιδέες και τα φαινόμενα. Δεν σημαίνει επίσης ότι καθίσταται απαγορευτική η χρήση σύγχρονων όρων της πολιτικής, κοινωνικής και ιστορικής ανάλυσης προκειμένου να μελετήσουμε φαινόμενα στα οποία αντιστοιχούν και τα οποία περιγράφουν.

1. Για το συνολικό φαινόμενο του Εθνικού Διχασμού, τις διαφορετικές ερμηνείες του εθνικού συμφέροντος και το σχίσμα στο επί-

πεδο των μύθων, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990.

Η εννοιολογία που χρησιμοποιούμε είναι εκείνη που έχει προκύψει από τη θεωρητική επεξεργασία των εξελίξεων που διαμόρφωσαν το ιστορικό πλαίσιο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Η χρήση της αποτελεί αναγκαίο όρο για την κατανόηση του ιδεολογικού πλαισίου της μοντέρνας και της μαζικής εποχής, όχι μόνον όσον αφορά στις χώρες που δημιούργησαν τη νεοτερικότητα και την αντίθεση σ' αυτήν, αλλά και σε εκείνες που τις εισέπραξαν. Η χρήση των πολιτικών αυτών εννοιών υποδηλώνει και την αναγνώριση της παγκοσμιότητας φαινομένων, όπως η αντεπανάσταση, της οποίας εκδήλωση μόνον αποτελεί η ελληνική περίπτωση. Παρόλες λοιπόν τις επιχώριες συνθήκες που καθορίζουν τη φυσιογνωμία της ελληνικής ριζοσπαστικής δεξιάς, το κλίμα μέσα στο οποίο αναπτύσσεται, προσδιορίζεται από τους ίδιους εκείνους παράγοντες που επικρατούν και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες: τη δυσανεξία απέναντι στον επιταχυνόμενο μοντερνισμό, την ανασφάλεια με την οποία βίωναν πολλοί την προώθηση της μαζικής πολιτικής και της πολιτικής ισότητας καθώς και την περιφρόνηση προς τον κοινοβουλευτισμό.

Η αντεπανάσταση δεν ταυτίζεται με τον συντηρητισμό αν και η σχέση τους καθίσταται ιδιαίτερα στενή σε καταστάσεις κρίσης, όταν οι συντηρητικοί προσφέρουν συνήθως το κύρος, την πολιτική και οικονομική τους δύναμη στους αντεπαναστάτες. Στην Ιταλία, επί παραδείγματι, οι συντηρητικές δυνάμεις (εθνικιστές, κληρικο-φασίστες, μοναρχία, Βατικανό, οικονομικές ελίτ) ενίσχυσαν τον Mussolini άλλοτε στην παγίωση και άλλοτε στην επιβίωση του καθεστώτος του. Αντίθετα στη Γαλλία υπήρξε απροθυμία στην ανατροπή του καθεστώτος και στην κατάληψη της εξουσίας κατά τα γεγονότα της 6ης Φεβρουαρίου 1934, τα οποία υπήρξαν μάλλον επίδειξη δύναμης².

Οι σχέσεις επομένως της αντεπανάστασης με το συντηρητισμό, όπως άλλωστε και του φασισμού με το συντηρητισμό, δεν θα πρέπει να εξετάζονται παρά μόνον με γνώμονα την ιστορική τους.

Οι αντεπαναστατικές εκδηλώσεις δεν στηρίζονται σε κάποιο προϋπάρχον

2. Για την Ιταλία, βλ. Roland Sarti, «Italian Fascism: Radical politics and conservative goals» στο Martin Blinkhorn (έκδ.) *Fascists and conservatives*, Unwin Hyman, London 1990, σ. 14-31 και John Pollard, «Conservative Catholics and Italian Fascism: The clerico-fascists», στο ίδιο, σ. 31-50. Βλ. επίσης Salvatore Saladino «Italy» στο Hans Rogger and Eugen Weber (έκδ.) *The European right, a historical profile*, University of California Press, Berkeley

and Los Angeles 1966, σ. 208-261. Για τη Γαλλία, βλ. Roger Austin, «The conservative right and the far right in France: The search for power, 1934-44», στο Martin Blinkhorn (έκδ.), ό.π., σ. 176-200. Βλ. Michael Winock, *Nationalisme, Antisemitisme et Facisme en France*, Ed. du Seuil, coll. points, Paris 1990 σ. 245-287 και Rene Remond, *Les Droites en France*, ed. Aubier Montaigne, Paris 1982.

δόγμα ή σε κάποια προϋπάρχουσα ιδεολογία. Περιέχουν στοιχεία του πολιτικού συντηρητισμού και της αντιδραστικής ιδεολογίας³, όπως την πίστη στην ιεραρχία, στην εξουσία, στην ηγεσία, στην παράδοση, και στον εθνικισμό, τα οποία απορρέουν από ένα κοινό ιδεολογικό-ψυχολογικό υπόβαθρο: την πεσσιμιστική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και τον πολιτισμό⁴, την καχυποψία απέναντι σε κάθε καινοτομία, την άρνηση της ισότητας, την πρόταξη του συλλογικού έναντι του ατομικού και την χομπεσιανή αντίληψη του διεθνούς περιβάλλοντος. Οι αντεπαναστάτες έχουν ωστόσο μια πιο οργανική αντίληψη για την ιδεολογία και το πρόγραμμα, τα οποία εξυπηρετούν το γεγονός, είναι πρωτίστως λειτουργικά. Η αντεπανάσταση αποτελεί στην ουσία ψευτο-δόγμα: το πολιτικό της δόγμα κατασκευάζεται για να νομιμοποιήσει πράξεις. Η διαφορά της από τον πολιτικό συντηρητισμό και από την πολιτική της αντίδρασης συνίσταται κυρίως στη ρήξη με τη λογική της συναίνεσης και του συμβιβασμού. Δεν αρκείται μόνον στην καταγγελία της κομματικής πολιτικής ως υπονομευτικής της ενότητας του κράτους και της κοινωνίας αλλά οργανώνει ενώσεις και κινήματα, εκμεταλλευόμενη σε πολλές περιπτώσεις τις μεθόδους της μαζικής πολιτικής. Η προτεραιότητα δίνεται στην οργάνωση, στην πειθαρχία, στην «πολιτική των οδών» ακόμη και στη βία για την αντιμετώπιση μιας φανταστικής απειλής⁵.

Το υλικό από το οποίο αντλήσαμε τα συμπεράσματά μας, βασίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος στον αθηναϊκό Τύπο, όχι γιατί σε αυτόν αντανακλάται το προς γνώση αντικείμενο —πολιτικές ιδεολογίες, πολιτικοί μύθοι και παραταξιακή ρητορεία— σύμφωνα με τη λογική που θα επέβαλε το μηχανιστικό γνωσιοθεωρητικό πρότυπο. Η επιλογή μας αιτιολογείται από το γεγονός ότι ο Τύπος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της εθνικής κρίσης μέσω

3. Ο Albert Hirschmann αποστασιοποιούμενος από τις αρνητικές σημασιοδοτήσεις της λέξης «αντιδραστικός», τη χρησιμοποιεί για να ονομάσει και να μελετήσει την αντίδραση στο καθεστώς του πολίτη (Citizenship-Citoyenneté), όπως εκφράστηκε από τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Τα παραδείγματά του τα παίρνει όχι μόνον από την αντεπαναστατική αλλά και από τη συντηρητική και τη νεοφιλελεύθερη φιλολογία. Βλ. Albert O. Hirschmann, *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, μτφ. από τα αγγλικά: Pierre Andler, Fayard, Paris, 1991.

4. Για τον πολιτισμικό πεσσιτισμό στην Ευ-

ρώπη και τη διείσδυσή του στην πολιτική, με έμφαση στη Γερμανία, βλ. το έργο του Fritz Stern, *The politics of cultural despair: A study in the rise of the germanic ideology*, The regents of the Univ. of California, the Univ. of California Press, 1961.

5. Για την έννοια της αντεπανάστασης, τις ποικιλίες της και το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της ανάπτυξής τους, βλ. την ανάλυση του Arno Mayer, *Dynamics of counterrevolution in Europe 1870-1956, An analytic framework*, Harper Torchbooks, Harper & Row publishers, New York, Eranston, San Francisco, London 1971.

του προσδιορισμού του εσωτερικού εχθρού και της συστηματικής καταγγελίας του στην κοινή γνώμη, αποκτώντας το μονοπώλιο του πολιτικού. Ο εσωτερικός εχθρός δεν υπήρξε εξ υπαρχής αναγνωρίσιμος, η κρίση δεν ήταν προσδιορισμένη με ταξικούς όρους και ως εκ τούτου οι μηχανισμοί πρόσληψης δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί, όπως συνέβη αντίθετα στην περίπτωση του Εμφυλίου Πολέμου του 1946-49. Ο Τύπος άλλωστε διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στη συγκρότηση και στη διοχέτευση του επαναστατικού και του αντεπαναστατικού μύθου κατά την πρώιμη μαζική εποχή⁶. Ενώ παραδείγματος χάριν, η σύγχρονη με τη Γαλλική Επανάσταση αντεπαναστατική παράδοση ιχνηύεται με επιτυχία στα έργα των Joseph de Maistre και Louis de Bonald, η άλλη, η πιο όψιμη, προϊόν της εποχής των μαζών —η οποία ανάγεται στα 1880 αλλά ανθεί τη δεκαετία του 1930— πρέπει πρωτίστως να αναζητηθεί στον Τύπο γιατί εκτός των άλλων μετεξελίσσεται μέσω αυτού σε κίνημα⁷. Η αναφορά στο γαλλικό κυρίως παράδειγμα, το οποίο έχει βρει πολλαπλές εφαρμογές στην Ελλάδα⁸, οφείλεται στο ότι η προβληματική του άρθρου προϋποθέτει συγκριτικό πλαίσιο ανάλυσης.

Στην Ελλάδα οι συντηρητικές δυνάμεις θορυβημένες από τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου και από την προσχώρηση των σοσιαλιστών της Αθήνας στο βενιζελισμό, συσπειρώθηκαν το 1915 στην αντιβενιζελική παράταξη και οχυρώθηκαν πίσω από το βασιλικό χάρισμα. Ο συντηρητισμός δεν αποτελούσε ωστόσο αποκλειστικότητα της μιας παράταξης: εκφράστηκε συστηματικά, από ορισμένες εφημερίδες του κόμματος των Φιλελευθέρων οι οποίες εκπροσωπούσαν «φιλελεύθερες» ελίτ που έδειχναν θο-

6. Βλ. σχετικά Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Στοιχεία για την Ιστορία του Ευρωπαϊκού Τύπου», στο Νάση Μπάλτα και Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου: η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 33-40.

7. Ο Charles Maurras, επί παραδείγματι, κατήγγειλε το 1899 στον Τύπο τη Δημοκρατία ως ασυμβίβαστη με τη σωτηρία του Έθνους, παρουσιάζοντας το αντεπαναστατικό και εθνικιστικό του πρόγραμμα και μονοπωλώντας τη φιλομοναρχική υπόθεση μέσω της Action Francaise από το 1903, αλλά και χάρη στην υποστήριξη άλλων οργάνων. Αλλά και μετά τον Δεύτερο Πόλεμο, όλες οι προσπά-

θειες αναβίωσης της ιδεολογίας του Maurras εγκαινιάστηκαν με την έκδοση κάποιου εντύπου.

Στην Ιταλία επίσης οι Εθνικιστές του Corgadini προσέδωσαν, μέσω της έκδοσης του εβδομαδιαίου περιοδικού *Idea Nazionale* το 1911, στο εθνικιστικό κίνημα έναν αντιδημοκρατικό και ιμπεριαλιστικό προσανατολισμό, με αποτέλεσμα την αφομοίωσή του αργότερα από το φασιστικό κίνημα.

8. Οι επιρροές σε επίπεδο μεμονωμένων ατόμων, όπως επί παραδείγματι του Maurice Barres στον Ίωνα Δραγούμη, ή του Charles Maurras στον Ι. Μεταξά, δεν εξετάζονται εδώ. Μας ενδιαφέρει ο δημόσιος-πολιτικός λόγος και μάλιστα εκείνος του Τύπου.

ρυβημένες από τις κοινωνικές αλλαγές του μοντέρνου κόσμου".

Δεδομένου ότι ο πολιτικός συντηρητισμός και ο πολιτικός φιλελευθερισμός ως οργανωμένες δυνάμεις της μοντέρνας κοινωνίας, δεν βρίσκονται σε αμιγή μορφή, η χρήση των όρων καθίσταται προβληματική όταν επιχειρούμε μέσω αυτής να αποδώσουμε τη διάκριση βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού. Και τούτο, παρόλο ότι στην περίοδο 1915-1917 ο εσωτερικός διαφορισμός του αντιβενιζελικού κινήματος επικαλύπτετο από την απαιτούμενη για την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού» ενότητα, ενώ για τη βενιζελική παράταξη οι κρίσιμες συνθήκες εξασφάλιζαν εξίσου την ομοφωνία. Η δυσκολία γίνεται εμφανέστερη κατά τη μελέτη του ελληνικού μεσοπολέμου, όταν εκδηλώθηκε από την πλευρά των Φιλελευθέρων η αντίθεση στην προοπτική της πολιτειακής αλλαγής⁹ και ο θαυμασμός προς τις συντηρητικές πλευρές του φασιστικού εγχειρήματος¹⁰. Το σχήμα μοντερνισμός-αντιμοντερνισμός θα ήταν ίσως πιο λειτουργικό γιατί θα απέδιδε καλύτερα τη διάκριση στη βάση της αποδοχής ή όχι του δυτικοευρωπαϊκού εκσυγχρονιστικού προτύπου, του πλέον δημοφιλούς από την εποχή του διαφωτισμού, όχι όμως και του μοναδικού. Όπως η φωτισμένη δεσποτεία είχε γοητεύσει κατά τον 18ο αιώνα τους Γάλλους φιλοσόφους, τον Βολταίρο και τον Ντιντερό, έτσι και το πρωσσικό-γερμανικό πρότυπο διακυβέρνησης απέκτησε τους θαυμαστές του και στην Ελλάδα, στον

9. Βλ. τις απόψεις της *Εστίας* (26-9-14, 1-10-14) και του *Αστέρος* (15-10-14) σχετικά με τα νομοσχέδια περί των ωρών εργασίας και της κυριακής αργίας, όπως επίσης και την εχθρικότατη στάση του *Αστέρος* (17-4-15) απέναντι στους Κοινωνιολόγους. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι απόψεις της *Εστίας* (11-11-14) για τον πόλεμο τον οποίο θεωρούσε ως ευεργέτημα για την ανθρωπότητα επειδή θα θέραπευε τους λαούς από τα «σοσιαλιστικά παρασκήρια» και θα επέβαλε την αναγκαιότητα για δημόσια τάξη και κοινωνική συνοχή. Όσο και αν η συγκεκριμένη θέση υπηρετούσε τους στόχους της βενιζελικής προπαγάνδας υπέρ της εξόδου, δεν παύει να απηχεί τη δημοφιλή στον 19ο αιώνα άποψη για τον πόλεμο ως αναγκαίο και αναπόφευκτο φαινόμενο που επιφέρει την ηρεμία, είτε αναλύεται σε οντολογικό είτε σε ηθικό-αξιολογικό επίπεδο. Βρίσκεται επίσης στον αντί-

ποδα της κατά Rousseau ερμηνείας για την ευθύνη των πολέμων που αποδίδεται αποκλειστικά στις κυβερνήσεις την οποία συναντάμε συχνότερα στον αντιβενιζελικό τύπο: ερμηνεία που επιρρωνύει την ιστορική εκείνη εξήγηση περί του Πρώτου Πολέμου ως προσπάθειας του παλαιού καθεστώτος για επιβίωση. (Για την άποψη αυτή, βλ. Arno Mayer, *The persistence of the old regime: Europe from 1848 to the first world war*, Pantheon books, 1981). Ας σημειωθεί τέλος ότι η *Εστία* αντιπροσώπευε μια μετριοπαθή δεξιά, φιλελεύθερη στο πολιτικο-οικονομικό πεδίο και συντηρητική στο κοινωνικό.

10. Εκφράσθηκε στον Τύπο από τις εξής εφημερίδες: *Εστία*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Έθνος*, *Ελεύθερος Λόγος*.

11. Βλ. *Εστία*, 13, 20-1-34, 4, 19, 28-4-34, 2-5-34 και 2-7-34.

ύστερο 19ο αιώνα και στον πρώιμο 20ό, την εποχή της αποκαλούμενης «συντηρητικής επανάστασης» στην Ευρώπη¹².

Στις ιδιαίτερες εκείνες συνθήκες έντασης, που προκάλεσε ο ευρωπαϊκός πόλεμος και η εσωτερική πολιτική αστάθεια, οι αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί βίωναν απειλητικά τις πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Βενιζέλου και τη δημοκρατική ρητορεία που αναπτύχθηκε στην Αγγλία και στη Γαλλία στα πλαίσια της συγκρότησης της μυθολογίας περί του πολέμου. Αισθάνονταν εξόριστοι μέσα σε μια πολιτική κοινωνία με φιλελεύθερο-δημοκρατικό πρόταγμα. Πρόβαλαν μάλιστα το αίσθημα αυτό σε έναν μεταπολεμικό κόσμο στον οποίο σύμφωνα με τις επαγγελίες των φιλανθρωπικών δημοσιογραφικών οργάνων, θα επικρατούσε το πνεύμα της ισότητας και της δικαιοσύνης, μετά την ήττα της Γερμανίας και την πτώση του «στρατοκρατικού» και «αναχρονιστικού» πολιτικού της συστήματος¹³· ένα πνεύμα που δεν θα μπορούσαν να ακολουθήσουν γιατί μαχόταν, κατά την αντίληψή τους, τις παραδοσιακές ιεραρχίες και τις παλιές δοκιμασμένες ισορροπίες.

Ο αντιβενιζελισμός μετεξελίχθηκε σε πολιτικό κίνημα κατά το 1915, όταν απέκτησε παραταξιακή συνείδηση στη βάση της αντίθεσης προς το πρόσωπο και την πολιτική του Ε. Βενιζέλου, συνενώνοντας διαφορετικές πολιτικές τάσεις. Από την αδιάλλακτη τάση της αντιβενιζελικής παράταξης¹⁴ αναδύθηκε το αντεπαναστατικό κίνημα που διαμόρφωσε την ελληνική άκρα δεξιά ως μοντέρνο φαινόμενο. Με τη συστηματική χρήση της πολιτικής μυθολογίας — στοιχείο κάθε αντεπαναστατικής προπαγάνδας — και τον πολεμικό χαρακτήρα, το πολιτικό απέκτησε μια αναντίρρητη πρωτοκαθεδρία, αντίθετα από τη Γαλλία όπου η αντεπαναστατική παράδοση γεννήθηκε ως αποκαλυπτικός προφητισμός, ήταν δηλαδή θρησκευτική έως ότου ο Charles Maurras της προσέδωσε το πολιτικό της στίγμα.

Ακόμη και η παρακμή, κεντρικό θέμα μαζί με τη συνωμοσία, ήταν σαφώς πολιτική· δεν ήταν λογοτεχνική ούτε συνδέθηκε με το μηδενιστικό κλίμα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Η βενιζελική ανόρθωση θεωρήθηκε υπεύθυνη για την υπονόμευση της εθνικής γλώσσας, της παιδείας, της εργασίας, της ηθικής, της ελληνικότητας¹⁵. Η κοινωνική, οικο-

12. Βλ. Ι. Μεταξά, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, εκδ. Γκοβόστη, τόμ. δεύτερος, σ. 587, τόμ. τρίτος, σ. 340-346 και τόμος τέταρτος, σ. 456-463. Βλ. επίσης Νεοκλέους Καζά-ζη, *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι (πολιτική ψυχολογία)*, Αθήνα 1910, σ. ΙΒ'.

13. Βλ. *Εμπρός*, 6-8-14 και *Εστία*, 2-3-16.

14. Εκπροσωπήθηκε από τις λαϊκιστικές εφημερίδες *Σκρίπ*, *Αστραπή*, *Χρόνον*, και *Εσπερινή*, και από την *Ακρόπολιν* και τη *Νέαν Ημέραν*.

15. *Σκρίπ*, 19-4-14, 29-5-14, 23-7-14, *Αστραπή*, 27-6-16, 8-7-16.

νομική αλλά κυρίως η εθνική πολιτική των Φιλελευθέρων ήταν δείγμα μιας καθολικής παρακμής. Μετά το διχασμό του ελληνικού κράτους, το 1916, και την κλιμάκωση της συμμαχικής εμπλοκής στην Ελλάδα, η παρακμή αποτέλεσε πλέον δομικό στοιχείο του συγκεκριμένου ιδεολογικού συστήματος. Οι έντονες επιθέσεις του αντιβενιζελικού τύπου εναντίον του αγγλικού «εγωισμού», «ωφελιμισμού», «υλισμού», και «ατομισμού», επεδίωκαν να δυσφημήσουν το πνεύμα του διαφωτισμού όπως εκφράστηκε στη Βρετανία, την πατρίδα της χρησιμότητας και του ωφελιμισμού. Είχαν επίσης ως στόχο τη φιλελεύθερη θεωρία του 19ου αιώνα για το κράτος, η οποία προσέδιδε απόλυτη αξία στο αυτόνομο άτομο και στην ελεύθερη θέλησή του. Ο αγγλικός φιλελευθερισμός, η γαλλική και η αμερικανική δημοκρατία, εθεωρούντο πολιτικά συστήματα παρηκμασμένων κοινωνιών, ενώ η δημοκρατία ως σημαίνουν προσελάμβανε σαφώς αρνητικό περιεχόμενο ταυτιζόμενη με την αυθαιρεσία και την αναρχία. Η επίδραση της γερμανικής παράδοσης για το κυρίαρχο κράτος του οποίου όργανο αποτελεί το έθνος, επισημαίνεται στις προτροπές που συναντάει κανείς σποραδικά στον αντιβενιζελικό τύπο υπέρ της ενίσχυσης της ιδέας του κράτους στην Ελλάδα στη βάση του πρωσοϊκού προτύπου. Από την ιδέα του κράτους απέρρευε η «ιδέα του καθήκοντος» προς τη συνολική εθνική προσπάθεια που θα ήταν πλέον αποτελεσματική γιατί θα περιείχε την «ιδέα της συγκεντρώσεως». Η δημοκρατική θεωρία αντίθετα εθεωρείτο ως πηγή ζουσα από τις ξένες προς τις αρχαίες ελληνικές αρχές της γαλλικής επανάστασης¹⁶. Επιρροές εξάλλου και των δυο ανταγωνιστικών παραδόσεων για το κράτος, της γαλλικής και της γερμανικής, συναντάει κανείς εκτός από την Ελλάδα, σε χώρες όπως η Ισπανία, η Ιταλία και η Ολλανδία του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα¹⁷.

Η εικόνα επίσης της παρακμής που συγκροτεί κανείς για την Ελλάδα της Ανόρθωσης σε συνδυασμό με το λαϊκισμό που συναντάμε στις αδιάλλακτες αντιβενιζελικές εφημερίδες, συνδέονται άμεσα με τη συνωμοσία. Στη «δολοφονική συνωμοσία» του βενιζελισμού εντάσσονται έτσι και οι πλούσιοι Έλληνες — «μεγαλέμποροι, χρηματιστές, τραπεζίτες, εφοπλιστές, μεγαλο-επιχειρηματίες, μεγαλοεργοστασιάρχες, κερδοσκόποι»¹⁸. Εντάσσονται επίσης και όσοι επιχειρούν με «ρητορικές ή θεωρητικές συνταγματικές λεπτολογίες» να

16. Αστραπή, 14-4-15, Πολιτική Επιθεώρησης, 8-10-16, 25-3-17, Χρόνος, 6-3-15.

17. Βλ. σχετικά Kenneth H. F. Dyson, *The state tradition in Western Europe: A study of*

an idea and institution, Oxford University Press, New York 1980, σ. 157.

18. Χρόνος, 21-10-16. Βλ. και Σκρίπτ, 11, 17-2-15.

συσκοτίσουν το «αλάθητον ένστικτον και την φωτεινήν διαίσθησιν» του λαού, ο οποίος δεν θέτει κανένα θεσμό υπεράνω του βασιλιά¹⁹.

Οι συντηρητικές απόψεις για το κράτος, για το ρόλο του στρατού ως εξυγιαντικού παράγοντα, καθώς και οι επιθέσεις στην αστική, πολιτική και κοινωνική διάσταση της έννοιας του πολίτη που συνιστούν την ουσία της αντιδραστικής ιδεολογίας, χρησιμοποιήθηκαν και από τις εφημερίδες που ηγήθηκαν του αντεπαναστατικού κινήματος²⁰. Οι τελευταίες εξάλλου δάνεισαν με τη σειρά τους στις υπόλοιπες εφημερίδες της παράταξης²¹ το μύθο της συνωμοσίας τον οποίο κατασκεύασαν για να νομιμοποιήσουν την αντιβενιζελική δράση. Η εικόνα που προκύπτει για τον βενιζελισμό θυμίζει κατά πολύ την παγκόσμια εβραϊκή ή κομμουνιστική συνωμοσία: ήταν το ξένο στοιχείο που εισέδνε ως «όφιος» στον εθνικό οργανισμό και τον μόλυνε, παγιδεύοντάς τον με τρόπο ύπουλο, με σχέδιο καλά οργανωμένο. Χαρακτηριστική είναι η παρομοιάσή του με τα πιο «ύπουλα και θανατηφόρα ζώα», τα «γλοιώδη ερπετά» ή με «ενσκήπτουσα επιδημία» που προκαλεί διαφθορά των ηθικών αξιών και «κοινωνικό εκφυλισμό»²². Η καταφυγή στη βία για την αντιμετώπιση της βενιζελικής συνωμοσίας στην οποία εμπλέκονταν και οι ξένοι, οι Αγγλογάλλοι, προβλήθηκε ως απολύτως νόμιμη και επιβεβλημένη πράξη. Η ρήξη με την πολιτική του συμβιβασμού όχι μόνον με την αντίπαλη παράταξη αλλά και με τους Συμμάχους ήταν ο πολιτικός στόχος της αδιάλλακτης αντιβενιζελικής τάσης, όπως σαφώς διατυπώθηκε εξάλλου μετά την επιδείνωση των ελληνοσυνμαχικών σχέσεων το 1916-1917. Οι Σύνδεσμοι των Επιστράτων που εμφανίστηκαν τον Ιούνιο του 1916 για την προστασία του Βασιλιά, αποτελούσαν για τους αντιβενιζελικούς «εθνικό παράγοντα», «ήρωες της τάξεως και της τιμής της Πατρίδος», «δικαστές των κομμάτων και παράγοντες ευγενούς κομματικής αμίλλης και πολιτικής προόδου του ελληνικού βασιλείου». Ο ρόλος των Επιστράτων νομιμοποιείτο με την αυθομολογούμενη λαϊκή τους προέλευση και το σύνδεσμό τους με το βασιλιά. Ο λαός εκαλείτο τέλος να πυκνώσει τις τάξεις των Συνδέσμων αυτών για να προστατεύσει το βασιλιά και την πατρίδα του από τους υπονομευτές²³.

Η συνωμοσιολογία συνδέεται με το μύθο του Σωτήρα που λειτουργεί μέσω της επίκλησης του «Κωνσταντίνου ΙΒ΄, Μεγάλου Βασιλέως και Ενόπλου Προφήτου του Γένους». Γύρω από το πρόσωπό του συσπειρώθηκαν οι αντιβενι-

19. Χρόνος, 2-6-16.

20. Ήταν το Σκρίπ, η Ασπραπή, ο Χρόνος και η Εσπερινή.

21. Νέα Ημέρα, Ακρόπολις, Νέον Άστυ, Ε-

μπρός, Αθήναι.

22. Χρόνος, 23, 31-10-16.

23. Βλ. Ασπραπή, 15-5-16, Νέον Άστυ, 25-6-16 και Χρόνος, 15-6-16, 28-6-16.

ζελικοί αντλώντας εξουσία από το απρόσωπο χάρισμα του θρόνου το οποίο είχε ενεργοποιηθεί χάρη στο προσωπικό χάρισμα που απέκτησε ο Κωνσταντίνος κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους²⁴. Ο φιλομοναρχισμός κατέστη το σύμβολο της αντίθεσης προς τον Βενιζέλο και τις επιλογές του στην εξωτερική και στην εσωτερική πολιτική. Χρησιμοποιήθηκε από τα τέλη ήδη του 1914 για να ασκηθεί δυνητική εξουσία στην εκλεγμένη κυβέρνηση και να αμφισβητηθεί η νομιμότητά της, ενώ αργότερα για να καταγγελθεί στην κοινή γνώμη η φιλάνθρωπη πολιτική και να επιταχυνθεί η ρήξη με τους Συμμάχους. Προέκυψε από την αναγκαιότητα της ύπαρξης μιας ισχυρής, απόλυτης μοναρχίας που θα εγγυάτο μια αντιβενιζελική, αντικοινοβουλευτική και αντιδημοκρατική τάξη: μιας μοναρχίας στην οποία η κοινοβουλευτική πλειοψηφία όφειλε να υποτάσσεται, μιας μοναρχίας με απεριόριστες ελευθερίες, απαλλαγμένης δεσμεύσεων από το Σύνταγμα. Η στάση επομένως της ελληνικής άκρας δεξιάς απέναντι στη μοναρχία ήταν πρωτίστως πραγματιστική ως προς τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε και ως προς τους στόχους που εκαλείτο να υλοποιήσει η φιλομοναρχική πολιτική, πράγμα που δεν αποκλείει την ιδεολογική συνέπεια ορισμένων αντιβενιζελικών ως προς την πίστη τους στη μοναρχία. Για να μιλήσουμε με συντομία, οι αντιβενιζελικοί θεωρούσαν τον φιλομοναρχισμό ως τον μόνο δρόμο που θα τους εξασφάλιζε την κατοχή και την διατήρηση της εξουσίας. Ενθαρρύνοντας τον Κωνσταντίνο στην άσκηση προσωπικής πολιτικής και αναγνωρίζοντάς τον ως τον μόνο παράγοντα ικανό να σώσει τη χώρα, νομιμοποιούσαν την υπεροχή της βασιλικής εξουσίας, έναντι όλων των άλλων θεσμών. Η βασιλική εξουσία δεν ήταν *a priori* καθαγιασμένη, νομιμοποιήθηκε όμως ως έκφραση της «γενικής θέλησης» για να εξυπηρετήσει παραταξιακούς στόχους. Τούτο επιτυγχάνετο με την επίκληση της κρισιμότητας των περιστάσεων, εξαιτίας της απειλής που συνιστούσε ο εσωτερικός εχθρός υποβοηθούμενος από το εξωτερικό-κεντρικό θέμα κάθε αντεπαναστατικής προπαγάνδας.

Στην περίπτωση ωστόσο της γαλλικής άκρας δεξιάς, η αντεπαναστατική παράδοση ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την πίστη στη μοναρχία. Είτε ως αυθόρμητο κίνημα στα χρόνια της επανάστασης είτε ως δόγμα αργότερα, θεμελιωμένο στην αναγκαιότητα της παραδοσιακής, κληρονομικής, αντικοινοβουλευτικής και συγκεντρωτικής μοναρχίας, ο φιλομοναρχισμός στη Γαλλία αντιπροσώπευε την πίστη στην «αληθινή» Γαλλία, την προεπαναστατική. Η

24. Βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California

Press, Berkeley, Los Angeles, London 1983, σ. 60.

αντεπανάσταση εκεί είχε άλλωστε γεννηθεί ως αντίδραση στην επανάσταση η οποία εκτέλεσε το βασιλιά και κατήργησε το παλαιό καθεστώς²⁵.

Στην Ελλάδα απουσίαζε κάποια ανάλογη ισχυρή ενδογενής παράδοση, ενώ παράλληλα το γόητρο της μοναρχίας είχε φθαρεί μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Δεν είχε τεθεί ακόμη εξάλλου ζήτημα αβασίλευτης δημοκρατίας από τους βενιζελικούς οι οποίοι υπερέβαλλαν συχνά τους πολιτικούς τους αντιπάλους σε εκδηλώσεις βασιλοφροσύνης. Την ευθύνη για τους συνταγματικούς εκτροχιασμούς — αναβολή των εργασιών της βουλής, δεύτερη διάλυση της βουλής στον ίδιο χρόνο, παροχή της προνομίας της διαλύσεως στις μειοψηφίες — απέδωσαν στους παλαιοκομματικούς πολιτικούς αντιπάλους τους. Μόλις από την άνοιξη του 1916 άρχισε στον βενιζελικό τύπο ένας συστηματικός σχολιασμός ή καταγγελία των πράξεων και των απόψεων του Κωνσταντίνου για τις βασιλικές προνομίες, το ρόλο του στρατού, τη βάση του πολιτεύματος.

Όπως και άλλα κινήματα στην Ευρώπη με μικρή διάρκεια αλλά σημαντική κληρονομιά στο εγχώριο κίνημα της δεξιάς²⁶, έτσι και το ελληνικό αντεπαναστατικό κίνημα της περιόδου του Πρώτου Πολέμου κληροδότησε στην άκρα δεξιά έναν τύπο κλειστού εθνικισμού, τον εσωτερικό ντετερμινισμό της εξωτερικής πολιτικής²⁷ καθώς και πρότυπα εμφυλιοπολεμικών συλλογικών συμπεριφορών. Ο εθνικισμός του ολοκληρώθηκε μέσα από τη διαδικασία του αποκλεισμού της άλλης παράταξης, της καταγγελίας της βενιζελικής συνωμοσίας, την ξενοφοβία και το μίσος κατά των Αγγλογάλλων και του «φραγκισμού» μέσα από το λαϊκισμό τέλος ο οποίος νομιμοποίησε τις υπερβάσεις της βασιλικής εξουσίας, τις αντιδημοκρατικές πρακτικές, ταυτίζοντας τη λαϊκή θέληση με τη βασιλική και το βενιζελισμό με την πλουτοκρατία, τον φαύλο κομματισμό και το στείρο διανοουμενισμό. Ο εθνικισμός αυτός προήλθε από τη ρήξη με την παράδοση στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής: την απόρριψη στην πράξη του μεγαλοϊδεατισμού, την υιοθέτηση μιας εσωστρέφειας στη πολιτική των εθνικών αξιώσεων και την καταγγελία των παραδοσιακών στε

25. Βλ. Michel Winock, «L'héritage contre-revolutionnaire» στο Michel Winock (διευθ.), *Histoire de l'extrême droite en France*, ed. du Seuil, Paris, 1993, σ. 17-50.

26. Για το κληροδότημα στην ισπανική δεξιά του κινήματος του γνωστού ως Maurismo στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. Martin Blinkhorn, «Conservatism, traditionalism and fascism in Spain 1898-1937», στο Martin Blink-

horn (έκδ.) ό.π., σ. 122.

27. Για την έννοια και την εφαρμογή τη στην περίπτωση της πολιτικής του Κωνσταντίνου στην εξορία το 1917, βλ. George E. Leontarites, *Greece and the first world war. from neutrality to intervention, 1917-1918*, East European monographs, Boulder, distributed by Columbia University Press, New York 1990, σ. 115.

ρεότυπων για τις Μεγάλες Δυνάμεις και τις όμορες χώρες. Αυτό είχε ως συνέπεια τον επαναπροσδιορισμό φίλων και εχθρών που ήταν τόσο ριζικός ώστε οι μεν παραδοσιακοί και κληρονομικοί εχθροί να εκλαμβάνονται ως σύμμαχοι, η δε ελληνική ιστορία να γίνεται αντιληπτή ως μια σειρά συνωμοσιών των Προστάτιδων Δυνάμεων.

Η 18η Νοεμβρίου, η σύγκρουση των Αγγλογάλλων με τους Έλληνες στρατιώτες —την οποία προετοίμαζαν τα κύρια άρθρα του αδιάλλακτου αντιβενιζελικού τύπου— υπήρξε κορυφαία στιγμή «εξαγνισμού» της Ελλάδας από τη «βενιζελική προδοσία» στιγμή κατά την οποία «οι μαχηταί της Ακροπόλεως και του Μνημείου του Φιλοπάππου αντέγραψαν εκ της ιστορίας την σελίδα του Μιλτιάδου όστις δια των δεκασχιλίων Ελλήνων του εν Μαραθώνι έσωσεν από τον εκβαρβαρισμόν τας Αθήνας κατανικήσας τους εχθρούς...»²⁸ Τα Νοεμβριανά εγγράφησαν στον επαναστατικό μύθο της αντιβενιζελικής απελευθέρωσης ως υψηλό σύμβολο μιας αυθόρμητης εθνικής δράσης. Η δαιμονοποίηση του αρχηγού των Φιλελευθέρων ήταν άμεσο επακόλουθο της λογικής αυτής. Το ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίο του Άρεως, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου, αποτέλεσε «πυραμίδα νεμέσεως και ορόσημον εθνικής σταδιοδρομίας» γιατί απέβαλε τον «Αντίχριστο» και τον «Σατανά» από τον «εθνικό παράδεισο»²⁹.

Το έθνος έπρεπε να αντισταθεί στις εσωτερικές και στις εξωτερικές απειλές. Ο πολιτικός-εθνικός αγώνας υπήρξε επομένως αγώνας για επιβίωση της *πραγματικής Ελλάδας* έναντι της βενιζελικής που είχε μεταβληθεί σε υποχείριο των ξένων για να καταλήξει σε αγγλικό προτεκτοράτο. Η βενιζελική Ελλάδα ήταν η *νόμιμη Ελλάδα*, η κατοχυρωμένη από μια συνταγματική τάξη θεμελιωμένη σε ξένες ιδέες και αξίες. Ευδιάκριτη είναι στο σημείο αυτό η αντιστοιχία με τον εθνικισμό του Charles Maurras σύμφωνα με τον οποίο προεξάρχουσα ήταν η διαμάχη μεταξύ της *πραγματικής* και της *νόμιμης* χώρας, η οποία επιβλήθηκε μετά τη ρήξη της αρμονίας του παλαιού καθεστώτος, από την ολιγαρχία των «τεσσάρων συνασπισμένων τάξεων», των προτεσταντών, των Εβραίων, των μασόνων και των μετοίκων³⁰. Δεν είναι όμως εξίσου ευδιάκριτη η αντιστοιχία με την περίπτωση της έχθρας ή της αδιαφορίας της *paese reale* προς την *paese legale*, όπως προέκυψε μετά την ιταλική εθνική ενοποίηση του 1860. Και τούτο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η ενοποίηση για την οποία αγωνίστηκαν από κοινού η δεξιά και η αριστερά, έγινε χωρίς ευρεία

28. *Εσπερινή*, 19-11-16.

29. *Αστραπή*, 16-8-16, *Νέα Ημέρα*, 16-8-16, *Χρόνος*, 15-16-8-16.

30. Βλ. Michael Winock «L' Action Française», *ό.π.*, σ. 125-157.

υποστήριξη έξω από το αστικό περιβάλλον. Επιπλέον, οι επαχθείς λύσεις που επέβαλε η μετριοπαθής δεξιά στο νέο έθνος —φορολογία, στρατιωτική θητεία, διοικητική αυστηρότητα— δυσaráεστησαν πολλούς Ιταλούς, ιδιαίτερα στις παραμελημένες περιοχές του νότου. Ας μην παραβλέπουμε τέλος το γεγονός ότι το σημείο εκκίνησης στην ιδεολογία της Νέας Δεξιάς στην Ιταλία, από την οποία διδάχθηκε πολλά το φασιστικό κίνημα, ήταν το ενοποιημένο έθνος.

Το αντεπαναστατικό κίνημα στην Ελλάδα δεν έγινε καθεστώς αμέσως μετά την πρώτη παραίτηση Βενιζέλου το Μάρτιο του 1915, αλλά στα τέλη του έτους αυτού επί των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων που διαδέχθηκαν τον αρχηγό των Φιλελευθέρων μετά τη δεύτερη παραίτησή του, ιδιαίτερα μάλιστα επί των κυβερνήσεων Σκουλούδη και Λάμπρου. Το κίνημα αυτό δεν είχε διακεκριμένους εκπροσώπους στο διανοητικό πεδίο, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωσή του έπαιξε ο τύπος και συγκεκριμένα οι ιδιοκτήτες των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών αθηναϊκών φύλλων, όπως ο Γρηγόριος Ευστρατιάδης, του Σκριπ, ο Κωνσταντίνος Γιολδάσης της *Αστραπής*, βουλευτές Λέσβου και Αττικής αντίστοιχα, ο Κωστής Χαϊρόπουλος του *Χρόνου*, βουλευτής Φλώρινας, ο Πέτρος Γιάνναρος της *Εσπερινής* και αρθρογράφοι, όπως ο Κ. Έσπλιν, ο Μ. Γ. Σακελλαρίου, ο Μ. Γούδας κ.ά. Στενή ήταν επίσης η σύνδεσή του με τον Κωνσταντίνο και τον γερμανόφιλο κύκλο του, ιδιαίτερα με τον Ι. Μεταξά και τον Γ. Στρέιτ, καθώς και με πολλούς αντιβενιζελικούς πολιτικούς. Η αποδυνάμωσή του μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από το θρόνο με συμμαχική —ακριβέστερα γαλλική— πρωτοβουλία, δεν οφείλετο μόνο στο γεγονός της εκδίωξης του βασιλιά. Η πολιτική άλλωστε του Κωνσταντίνου και των στενών συνεργατών του στην εξορία υπήρξε, ως προς τις προθέσεις της τουλάχιστον, αντεπαναστατική. Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα δεν μπόρεσε τελικά να ανταπεξέλθει με επιτυχία στην ατυχή γι' αυτό ιστορική συγκυρία του 1917. Οι διεθνείς και οι εσωτερικοί παράγοντες της εποχής εκείνης επέδρασαν καθοριστικά στην εκβασή του. Αυτό όμως που θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς είναι ότι το ιστορικό φαινόμενο που αποκαλούμε ακροδεξιά στην Ευρώπη, είχε ανέκαθεν στιγμές έξαρσης —σε περιόδους κρίσης και γενικής ανασφάλειας— και στιγμές περισυλλογής και αναδίπλωσης στις οποίες κυριαρχούσε είτε η νοσταλγία του παρελθόντος είτε η προσδοκία ενός καλύτερου μέλλοντος.

